

«Історія української літератури» Михайла Грушевського — етап у розвитку наукового літературознавства

Мабуть, у світовій практиці не знайдемо долі, аналогічної долі як самого Михайла Сергійовича Грушевського, так і його творчості, у тому числі й «Історії української літератури».

Автор понад двох тисяч праць, талановитий професор-педагог, видатний історик, дослідник літератури та інших видів мистецтва, письменник, перекладач, етнограф, соціолог, публіцист, лідер впливових в Україні демократичних партій і перший президент Української Республіки, керівник славнозвісного Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, Українського наукового товариства в Києві та «Літературно-наукового вісника», газет, журналів, один з фундаторів Української Академії наук, автор десяти томної «Історії України-Руси» та історії запорізького козацтва — Михайло Грушевський на ниві освіти, науки, культури, громадсько-державної діяльності дістав не лише загальнонаціональне, а й міжнародне визнання.

1926 рік став часом незнаного доти в Україні триумфу видатної людини: на адресу академіка М. С. Грушевського, коли відзначався його 60-річний ювілей, надійшли тисячі вітальних телеграм чи не з усіх областей, районів, міст, а то й сіл України, з наукових центрів республік колишнього СРСР, від найвидатніших вчених, академій, університетів, асоціацій істориків Амстердама і Белграда, Берліна і Бухареста, Кембріджа і Едінбурга, Граца і Лондона, Осло, Оксфорда, Парижа...

Наукова громадськість вітала не лише Грушевського-історика, а й Грушевського — дослідника словесності. «Ваша історія України,— зазначав президент Української АН В. І. Липський,— це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це повна, наукова й докладна Історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже є, навіть трудно собі уявити, як без неї можна бу-

ло жити. Як історик — Ви стали відомі не тільки в межах України, не тільки в межах нашого Союзу, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була одна ця праця, то й тоді б вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати Історію українського письменства і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України й одного з найвидатніших її синів» (Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. К., 1928, с. 86). В унісон з цим звучали й слова львівського академіка К. Й. Студинського: «Ви своїм бистрим оком заглянули глибоко в духовні скарби українського народу, в його минуле, і своїми працями літературними й філологічними поклали підвалини під цю будівлю, і вершком Вашої праці є Історія української літератури» (там же).

Здалося, створювалися умови для нового злету творчості великого вченого й громадянина. І М. С. Грушевський розгортає воістину титанічну діяльність дослідника й організатора науки. Його обирають академіком республіканської і всесоюзної АН. Він започатковує низку історико-дослідницьких центрів. Завдяки його працям та піклуванню в Україні формуються вчені нового типу — М. Кордуба, С. Томашівський, В. Герасимчук, С. Рудницький, І. Джиджора, О. Терлецький, Б. Барвінський, І. Кревецький, І. Крип'якевич, М. Чубатий, Б. Бучинський К. Антипович, О. Баранович, І. Мандзюк, О. Степанишина, С. Шамрай, В. Юркевич та ін.

Та ще тоді — в дні ювілею — в сонячні барви веселки було вплетено й чорні стрічки. Щойно почалася українізація, набуло зримих рис національне й духовне відродження в республіці, розгорнули свої могутні крила А. Кримський і С. Єфремов, Д. Яворницький і Д. Багалій, М. Кравчук і О. Богомолець, П. Тичина і М. Куліш, А. Бучма і О. Довженко, Л. Курбас і М. Бойчук, Ю. Яновський і М. Хвильовий, як над сьєвом неопалимої купини нависла хмара сталінсько-кагановицького терору.

Грушевського оголошують речником буржуазного націоналізму й антирадянзму, творцем теорії безбуржуазності й безкласовості української нації та культури, а праці вченого світової слави — антинауковими загалом й антиісторичними зокрема.

Аргументовану спробу показати справжній зміст діяльності та творчості, масштаби внеску М. Грушевського в історію філологічної науки робить у передмові до репринтного перевидання його «Історії української літератури» (Нью-Йорк, 1959) директор Слов'янського Інституту Гей-

дельберзького університету професор Д. Чижевський. Праця М. Грушевського, наголошує він,— це синтез здобутків не лише української науки і не лише одного напрямку її. До того ж, «володіння різними методами не вичерпує ще наукової характеристики твору Грушевського. Його основна та важлива риса є також її, сказати б, „європейськість“! Як і в своїй „Історії України-Руси“, Грушевський і в „Історії української літератури“ є вчений європейський,— обізнаний з європейською літературою, що для дослідження на полі української літератури та фольклору є необхідною передумовою» (с. III). Це не значить, зауважував відомий філолог і філософ, «що ми і зараз мусимо прийняти усі твердження Грушевського за безсумнівні. Але навіть ті його твердження, яких сучасний дослідник вже не може поділяти, ведуть науку далі, бо усі вони побудовані на фактичному матеріалі і їх перевірка вимагає такого самого знання цього матеріалу й веде нас не до легковажних припущень та гіпотез, а до поширення та поглиблення нашого знання» (там же). Автор передмови робив актуальний і переконливий висновок: «Найліпшим вшануванням пам'яті великого знавця української політичної та духовної спадщини має бути не лише засвоєння нашими сучасниками його думок, але й продовження його дослідчої праці» (с. XI).

То були слушні міркування. Та в радянській Україні їм не судилося втілитися в наукову практику, бо хрущовський бунт скоро був знейтралізований керманичами імперсько-тоталітарного режиму, а науку поставлено в ще більшу залежність від ідеології та українофобської політики. Якщо в «Философском энциклопедическом словаре» 1983 року М. Грушевський ще традиційно не згадується, то в «Советском энциклопедическом словаре» (Москва), виданому навіть 1987 року (!), він представлений так: «укр. историк, акад. АН СССР (1929). В 1917—18 пред. конгресс. Центр. рады. С 1919 эмигрант, сменовеховец, в 1924 вернулся в СССР. Осн. тр. «История Украины-Руси» (10 тт. ...) написан с националистич. позиций» (с. 349). Дивна «діалектика», що поєднує повернення «контрреволюціонера-зміновихівця» з обранням його (за умов сталінізму!) академіком АН СРСР.

Безсмертна воля до життя української нації тепер надала сили повернутися до життя й творчості М. С. Грушевського. Окремим виданням вийшла «Ілюстрована історія України» (1990); у багатьох журналах («Дзвін», «Вітчизна», «Київ») друкуються уривки чи цілі його праці з історії українського козацтва, дослідження з питань мови,

літератури, соціології, української державності (Універсали Центральної Ради, керованої М. Грушевським); археологічна комісія АН України почала видання десятитомної «Історії України-Руси».

Фенікс таки відроджується з попелу забуття й пекла дискредитації.

М. Грушевський заспівом до «Історії української літератури» зробив посвяту: «Українському народові показати себе таким же сильним в ділі, яким показав у слові».

У ранній період своєї творчості вчений досліджував буття прапредків, коли вони мали могутню державу і тому різні верстви міста і села мусили виборювати передусім соціальні права та внутрішні свободи. Коли ж об'єктом аналізу став час польсько-литовської та турецько-татарської експансії, а потім — час створення козацької республіки, за яким з вини російського царизму настала пора занепаду Гетьманщини,— на перший план вийшла проблема свободи й незалежності зовнішньої, загальнонаціональної, а тим самим і ролі власної держави.

Безумовною заслугою автора «Історії України-Руси» та історії Запорізького козацтва стало те, що він переконливо показав роль як різних верств народних мас та нації як цілісного організму (доба Хмельниччини), так і виразників їх інтересів періоду боротьби за збереження автономії і держави. Так, абсолютно недвозначною була оцінка М. Грушевським не тільки доби Хмельницького, а й діянь та ролі таких гетьманів, як П. Дорошенко, П. Сагайдачний, І. Виговський, І. Мазепа. Про останніх у праці 1909 р. «Виговський і Мазепа» (Літературно-науковий вісник. 1909. Кн. 46. С. 41) М. Грушевський писав: оцінка цих державних діячів, як і доля, неоднозначні, «але одно зостається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий, при своїх індивідуальних відмінах, при різній тактиці в засобах і способах, в деталях своїх планів, були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко було пройняте все українське суспільство, вся свідоміша верства українського народу, вся інтелігенція їх часів. Їх діло, таким чином, не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою. Вони виступили із здійсненням того, що було постулатом всієї суспільності».

Це засвідчує, що М. Грушевський не тільки не протиставляв народ і державу, соціальні і національні інтереси, внутрішню й зовнішню свободу, минуле, сучасне й майбутнє нації, найширшого плану інтереси усіх верств суспільства, а навпаки — вимагав розглядати їх тільки в єдності. Так само не лише диференційовано, а й у єдності

вимагав він розглядати й інтереси «верхів» та «низів» нації. І хоча його звинувачували в служінні панівним, буржуазним верствам та ідеям, насправді симпатії вченого були скоріше протилежними — демократичними, що й виявилось з усією очевидністю в час діяльності його на посту президента УНР. А коли історик писав про безбуржуазність української нації, то мав на увазі не те, що в її надрах не було панівних, експлуатуючих верств, а те, що на певному етапі розвитку верхівка — старшина корінної нації — зраджувала її і переходила (як те бувало і в інших поневолених націях) служити режимам чужих — поневолюючих вітчизну — держав. Тому особливой сили та влади набували представники колонізаторів. За цих умов корінна нація лишалася без проводу («елітних» верств, до яких належала не тільки буржуазія, а й інтелігенція, дворянство), отже — неповною (нетиповою).

Ще більшої ваги набула розроблена М. Грушевським концепція безперервності й цілісності історичного розвитку української нації.

Лише з урахуванням зазначеного зрозуміємо вагу найголовнішого здобутку М. Грушевського — його концепції історії України-Руси як цілісного процесу розвитку української нації від появи етносу русів на території України до стану й проблем буття української нації в ХХ ст. Щоправда, і ця схема вченого часом піддавалася коли не критиці, то різного роду «уточненням». Але в науці справедливо визнана оптимальною оцінка Д. Багалія, який писав: М. Грушевський є найзаслуженіший історик України, бо його «Історія України-Руси» стала першою монументальною працею синтетичного характеру, побудованою за оригінальною схемою, що відповідала вимогам європейської методології й не лише підводила підсумки усїєї попередньої української історіографії, а й визначала її перспективи та принципи розвитку. «Я властиво визнаю схему М. С. Грушевського, — зауважував Багалій в «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті», — за правильну і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охоронити та нею користуватися, утворив за цей час націю...», чим підтвердив не лише свою етнічну самобутність, а й державність волі.

У цьому суть.

Для багатьох українці були лише плем'ям з «недержавною» історією, культурою, мовою, психологією, філософією. І не лише історик М. Погодін у ХІХ ст., а й філософи

П. Струве, Г. Федотов на початку та П. Сорокін, О. Солженіцин у другій половині ХХ ст. незмінно твердять: українці (точніше — «малороси») — це лише обласна гілка Росії, яка і повинна лишатися в її тілі та керуватися «аксіомою»: «Для малороссов, или украинцев... эта формула „сознание должно быть одновременно великорусским, русским и российским“.— П. К.) получит следующий вид: малорусское, русское, российское» (О России и русской философской культуре. М., 1990. С. 457).

М. Грушевський перевів історію з ідеологічно-політичної площини в наукову. Це й допомогло йому побачити і спільне в долі трьох східнослов'янських народів (українського, білоруського, російського), і специфічне, зокрема — і окремішність їх як племен ще в часи Київської Русі, що зазначав навіть автор «Повісті врем'яних літ», і самодостатність характеру кожного з них, і багатівікову філософсько-психологічну та культурну суверенність.

На цій основі М. Грушевський рішуче відкинув версії українофобів про початок історії української нації лише з XIV—XV ст. і висунув теорію, згідно з якою основи не лише цієї нації (народу), а й її держави виявлені не тільки в епоху Київської Русі, а й раніше. При цьому він не без підстав вважав, що коріння цієї теорії проростає в свідомості й науці ще епохи Гетьманщини, а більш-менш оформлене вираження вона знайшла вже в працях його попередників. Про це в статті, присвяченій пам'яті першого ректора Київського університету М. Максимовича, М. Грушевський писав: «Коли я... брав сміливість договорювати ці тези до останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі Східного Слов'янства — московсько-династичній — схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей; коли я трактував київську добу як стару добу української історії і дозволив собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування й доноси хранителів казенного православ'я, самодержав'я і народності, перед котрими мусив застыбувати на всі гудзики свій віцмундир наш старий ректор,— я тільки назвав поім'енно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав сей наш перший ректор і після нього розвивали великі продовжувачі його діла — Костомаров, Антонович, Драгоманов» (*Грушевський М. «Малороссийские песни Максимовича» і століття української наукової праці.* К., 1927. С. 5—6).

Не менш важливо, що, вважаючи рушійною силою історичного процесу етнос (українську націю), М. Грушевський в органічний зв'язок з ним поставив не тільки держа-

ву, а й інші фактори буття та свідомості, характеру й долі нації. Про це в праці «Звичайна схема „руської історії“» (Вибрані твори. Нью-Йорк, 1960) він писав так: «В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важний, але поруч нього існують інші чинники — економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним... Українсько-руська народність ряд століть живе без національної держави, під впливами різних державних організацій — ці впливи на її національне життя повинні бути визначені, але політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль попри факторах економічних, культурних, національних». Що й свідчить: коли втрачається держава, але існує етнос з усіма чинниками його економічного, культурного, національного розвитку, державність народу може бути повернута; коли ж гинуть фактори етнічного існування, — гине нація, а внаслідок цього стає неможливою й національна держава.

З огляду на все те, М. Грушевський упродовж десятироків і приділяє дедалі більшу увагу проблемам не тільки соціально-економічним та політичним, а й культурним, мистецько-психологічним, діяльності громадських рухів і партій. А з початку ХХ ст. він неодноразово виступає зі статтями, в яких на питання «чого ж хочуть українці?» відповідає: повноцінної політичної, соціально-економічної, культурно-мистецької суверенності, яку може забезпечити й гарантувати лише повноцінна державність нації. На цій позиції і сходяться в цілісність Грушевський-історик з Грушевським — державним діячем та істориком й ідеологом культури, літератури, мови. А все, зроблене ним, і зумовлює щонайвищу оцінку його праці як вітчизняними, так і зарубіжними вченими.

Тож тільки з урахуванням шляху формування та наукового методу Грушевського як історика ми й можемо розглядати спадщину Грушевського-літературознавця.

Паралелізм його історичних та літературно-мистецьких інтересів і студій розпочинається на студентській лаві Київського університету. Саме тоді головну увагу Грушевський приділяє досвідові світової й вітчизняної історії, формуванню методу та виробленню дійсно наукової методології дослідження. Внаслідок цього він оволодіває синтезом наук від Геродота до вчених Європи, Азії найновішого часу і особливо — вітчизняних традицій, оскільки, на його дум-

ку, за найзначнішими здобутками української науки маємо бачити літописців Київської Русі і Києво-Могилянської академії, «тіні великих фундаторів української культури й науки — Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова...» Бо саме під їхнім впливом формувалися не лише наукові принципи, а й світогляд, політичні, соціальні, національні, морально-етичні ідеали вченого.

Характер розвитку дійсності початку ХХ століття ще більше загострює увагу до Слова.

М. Грушевський стає свідком посилення боротьби студентів, громадськості Львова за перетворення Львівського університету в центр української національної освіти, науки, культури й активно підтримує її. І це зрозуміло. На тритисячному мітингу студентів 8 жовтня 1901 року, в якому брав участь і М. Грушевський, було прийнято відозву (опубліковану згодом у часописі «Діло» за 3 грудня 1901 року), в якій майбутніми медиками, юристами, філософами, представниками інших гуманітарних та природничих наук зазначалося: «І час великий настав. На жертвенник долі твоєї [народе] кинули сини твої велике слово. І слово це палає смолоскипом, слово це дрижить розгуком великого дзвона і лине до тебе могоче і віщує великі дні, що грядуть. Це слово дітей твоїх, що йдуть за твою долю в бій, йдуть, як сонні твої ходили шукати правди, волю добути, тобі, народе! Це дні вертають, що давно минули. Це воскресають горді твої полки, лицарі сплячі проснулись в могилах на бій останній, на бій великий.

Нехай із уст твоїх німих мовчання печать упаде, бо ждуть сини твої, народе, твого слова, грому. Сини ждуть слова від батьків, ждуть...»

Ждали воскресіння українського слова й на Східній Україні. І новою хвилею, що піднесла проблему долі Слова як долі народу на гребінь загальносупільного життя, стала революція 1905 року в російській імперії. Не тільки інтелігенція, весь народ повстав тоді проти жорстоких утисків української культури. Не обмежився академічним спогляданням і М. Грушевський. В журналі «Україна» (Київ) вийшла друком його стаття «Ганебній пам'яті», в якій говорилося: «...гнівом народним зметено і указ, санкціонований „царем-освободителем“ на літньому спочинку в Емсі 18 (30) травня 1876 року... „малороссийское наречие“, чи „жаргон“, чи „арго“, — як його величали державні мужі „благополучно царствовавших“, — „временными правилами“ 1905 року був цілком зрівняний з „государственным языком“ в нововизначеній цензурній практиці. Се був один з триумфів українського визволення» (цит. за: *Лаврінен-*

ко Ю. Розстріляне відродження: Антологія. Париж, 1959. С. 920), внаслідок якого в Україні почали видаватися українськомовні журнали й газети. Крок царизму, зазначав М. Грушевський, вимушений: за послаблення національного гніту в мовній політиці висловилися Петербурзька Академія наук, Київський і Харківський університети, навіть «сам верховний сторож України — київський генерал-губернатор». Однак не треба впадати в ейфорію, бо «й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь „благородний жест“, який міг би свідчити про свідому, принципову відмову від вікової політики національного гніту і насильства». Це може бути тактичний хід,— пророчо застерігав збагачений історичним досвідом вчений; «затоплений дзвін 1876 року видимо досі дзвонив, і його гук, у хвилях революційного затишку, бентежив слух патріотів панрусизму». І ті й досі не вважають можливим, «тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими, або, краще сказати, зайняли таке місце в житті України і сповняли для неї такі ж функції, які для Великої Росії сповняє культура великоруська...» (там же, с. 925).

Вчений робив дуже важливе уточнення, що впливало на його переконання: усі народи, мови, культури мають бути рівноправними; «мабуть, не зайве буде ще раз підкреснути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавності стихійно мусять викликати обострення українського націоналізму, яке утруднить всякий раз соціалістичне будівництво України» (там же, с. 927). А нам цього не потрібно. Тому маємо боротися з обома крайнощами, тим більше, що «така боротьба на два фронти була уділом всіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток українського народу — і зостається заповітом нам від великих апостолів нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка — їх же пам'ять нині совершаєм» (там же, с. 930).

Вірність великим традиціям спонукала М. Грушевського вдатися до ще однієї, здавалося б, зовсім несподіваної для академічного вченого форми утвердження Слова народного — літературно-художньої творчості.

Це — ще одне посутнє свідчення не тільки тривкого інтересу М. Грушевського до сфери художньої творчості, а й розуміння ролі словесності в бутті нації (а тим самим і в його особистій науковій та громадській діяльності), а також зумовленої як наполегливими студіями, так і природним обдарованням компетентності в цих питаннях. До аналізу тисячолітньої історії української літератури при-

ступав не лише вчений-аналітик, а й письменник, твори якого, нагадаємо, високо цінувалися навіть такими майстрами, як І. Нечуй-Левицький, і не лише за волелюбно-гуманістичний зміст, а й за художні якості.

Закономірно, що інтерес М. Грушевського до історії словесності був наскільки глибоким, настільки й широким, поєднаним з інтересом до інших сфер духовно-творчого життя нації: 1905 року він пише праці «Безглузда національна політика Росії», «В справі руських шкіл і руського театру», «Петербурзька Академія наук у справі знесення заборони українського слова»; 1906 року — «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии», «Дорогою віків», «Єдинство или распадение», «Национальный вопрос и автономия», «Украинство в России, его запросы и нужды»; 1907 року — «Богданові роковини», «Освобождение России и национальный вопрос», «Про українську мову й українську справу»; 1908 року — «Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI в.», «На українські теми. Українство і всеслов'янство», «Пам'ятник Шевченку», «Юбилей Льва Толстого»; 1909 року — «Володимир Винниченко», «Дума про Ганжу Андібера, гетьмана запорозького», «Найдавніша культура українсько-руських племен», «Наша Школа», «Українське письменство»; 1910 року — «Осип Бодяньський», «За рідну школу», «За український університет», «Микола Костомаров», «Пантелеймон Куліш», «Про наш край і народ», «Ювілей Миколи Гоголя»; 1911 року — «З нашого культурного життя», «Ілюстрована історія України»; 1912 року — «В столітні роковини Герцена», «Про українську мову і українську школу», «Шевченко і українська минувщина»; 1913 року — «На новом пути», «На українські теми. Батьки і діти», «Пам'яті Лесі Українки», «Пам'яті Миколи Лисенка...»

Вражаюча широта інтересів! Не менш важливо, що та широта органічно поєднувалася з глибиною знань різно-рідних галузей суспільного розвитку, освіти, науки, міжнародних зв'язків і проблем, з високим естетичним смаком, гуманізмом, демократизмом та волелюбністю ідеалів.

Як синтез багатоаспектних дослідів 1914 року й почалася робота над глибоко науковою історико-літературознавчою працею «Історія української літератури». Навіть наведені назви досліджень, виступів свідчать, що до цієї фундаментальної праці М. Грушевський був належним чином — професійно, духовно, морально, самими обставинами розвитку дійсності — підготовлений. А головне, він виношував план історії української літератури, коли писав

і виходили в світ його всеосяжні томи «Історії України-Руси».

Саме дума про долю України й зумовила структуру, специфіку та глибинність задуму «Історії української літератури», які посвяту до неї. «В тяжкій добі,— писав М. Грушевський,— коли велика політична і соціальна криза розвела і поріжнила так глибоко різні часті українського громадянства, культура сього тисячолітнього нашого доробку являється тою нивою, на якій сходяться і сходитимуться поріжнені групи нашої культурної верстви,— над працею, що сто літ тому викликала наш нарід з національної лєтєрґії —

і на сторожі коло них поставлю слово!

Малим вкладом до сього діла нехай буде ся праця» (*Грушевський М.* Історія української літератури. К.; Львів, 1923. Т. 1. С. 7).

Кожна висловлена в цитаті думка має глибокий зміст.

Щонайперше — стосовно зв'язку праць «Історія України-Руси» та «Історія української літератури». Дослідник сам наголошував на різних аспектах їхньої спорідненості. Передусім у матеріалі: та частина, «яка присвячена старій письменності, в головнішій являється тільки поширеним, розвиненим та ілюстрованим текстуальними ілюстраціями повторенням того, що в короткій і стислішій формі було мною виложено двадцять і кілька літ тому, в рямях моєї «Історії України-Руси». Багато і тут, розуміється, прибуло нового, але більше в деталях» (там же, с. 7).

Та ще важливіший зв'язок внутрішній: на рівні наукового методу — історизму, що стає й домінуючим принципом сприйняття, аналізу, інтерпретації явищ,— та громадянсько-естетичної позиції. Для М. Грушевського історія рідної словесності — це, по-перше, історія розвитку оригінальної, еволюціонуючої, але цілісної естетичної системи, генетично спорідненої з буттям, долею, світосприйняттям, філософією, духовністю нації; по-друге, і голос пам'яті — і гарант грядущого народу: його відродження, державної мудрості й волі, нового культурно-естетичного поступу; а по-третє, і образ народу, його візитна картка при взаємодії з іншими — і форма пізнання інших народів та збагачення рідної культури, «проречистої книги буття нашого народу».

Метод і мета зумовлюють характер праці. «...Пишучи свою книгу,— зауважує М. Грушевський,— я не мав наміру дати підручник, компендіум, збір певно усталених фактів і докладно сформульованих висновків, котрі треба тільки вивчити» (там же, с. 5). Історичний момент розвитку нації

вимагав не спокійно-об'єктивованої, а тим більше «автономної» розповіді про суто літературні реалії (твори, письменників, жанри, роди і види, форми та художньо-стильові напрямки), а вогненного духовно-естетичного аналізу, який би не лише усталив художні смаки та переконання, а й розбудив дух, сумління, совість, громадянську мужність, волю покоління, гордість за своє славетне минуле в ім'я майбутнього, зрештою — інстинкт самозбереження. Ось чому, свідчить вчений, «стараючись сам можливо ясніше уявити собі нашу літературну творчість за поміччю культурно-історичних дослідів та індукцій, я бажав сею працею увести й інших в круг помічень — своїх власних і чужих, дослідів і студій над розвоєм нашого духовного життя і сеї його функції — словесного мистецтва, і то найширші круги нашого громадянства. Хотів дати їм відчуті і зрозуміти все те багатство почуття і гадки, краси й сили, яке вложено і заховано в нашій літературній спадщині. Бо ми володіємо в сій спадщині засобами далеко більшими, ніж хто-небудь думає і ніж думаємо ми самі. Світ не оцінив їх досі відповідно — і се не диво, коли ми самі не свідомі їх властивої ціни й міри» (там же, с. 5—6).

Особливої ваги набули проблеми концепції історії української літератури та періодизації її розвитку, оскільки на початку ХХ століття знову надзвичайно загострилося питання історичного генезису української нації як самодостатнього суверена історії.

Коротко нагадаємо: офіційні історики польсько-шляхетської й російсько-єдинонеділимської орієнтації ХV—ХІХ століть силкувалися довести, що навіть сама назва «українці» свідчить не про їхню етнічну самодостатність як нації, а лише про географічну периферійність та державно-політичну належність чи то до Польщі, чи до Росії, — навіть частина російської, у тому числі революційної, демократії початку ХХ століття силкувалася теоретично обґрунтувати колоніальний статус України. Зокрема: рішуче відмовляв українцям у праві зватися нацією та претендувати на державний суверенітет П. Струве. Розвиваючи теорію абсолютної свободи як норми існування для всіх, так і не помітив у «Філософії свободи» (1914) цілого українського народу, його національно й соціально визвольних змагань багаторічний мешканець Києва М. Бердяев. Непримиренніше за Тимчасовий уряд виступали проти українського «сепаратизму» цілі загони «малоросійських» більшовиків. І чи не найбільша трагедія початку ХХ століття сталася тоді, коли визвольні жадання української нації були підкошені озброєними арміями петроградського ре-

волюційного уряду. «Чудні, їй-Богу, ці росіяни: здається, треба тільки радіти, що ідея шириться, а вони аж вороже ставляться, що в українців трошки сили набирається»,— зболено записував 1914 року в «Щоденнику» (Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. С. 62) В. Винниченко. Та, як невдовзі переконався письменник, чудуватися не було підстав, бо «ї більшовики не були бездоганні в своєму відношенні до справи національного визволення пригнічених націй у Росії, а особливо українців. Вони так само, як меншовики й есери, в своїх емоціях і в впливаючих з цих емоцій учинках були в протиріччю з своїми теоретичними заявами й висновками. Вони також мали в собі давнє застаріле почуття пануючої, командуючої нації й з внутрішньою ворожістю ставились до прагнень українців до свого національного визволення» (Винниченко В. Відродження нації. К., 1920. С. 135—136).

Наступні роки підтвердили глибину цього аналізу та гірку правдивість висновку. Не лише сталіністи здійснювали практику знищення завойованого українським народом суверенітету, а й «патріоти» Росії від П. Сорокіна, Г. Федотова до О. Солженіцина, які «теоретично» доводили: Україна, її народ, історія, мова, культура, етнічна самодостатність — вигадка, з якою можна не рахуватися. До речі, вони самі визначали пракорені своєї політики. Як писав Г. Федотов, «не буде перебільшенням твердження, що весь духовний досвід» денационалізації не лише України, а й Росії, впроваджуваний більшовиками, «блідне перед діяльністю Петра». Тому й проголошували: знищення не лише суверенітету, а й цілих етнічних груп та мов і культур поневолених націй, коли це на користь Росії, є не злом, а благом. І якщо головне питання ХХ століття: «Чи буде існувати Росія?» — то й відповідь очевидна: щоб вона існувала — як нація і як імперія, — інші повинні асимілюватися нею. Шлях — «єдиний господарський організм» та включення інших народів і культур — «в тіло Росії».

М. Грушевський знав і причини, й наслідки як теорії, так і практики українофобів. Знав він і те, як історіософські концепції визначають не лише літературознавчу теорію, а й навіть творчу практику митців. Але, природно, не обмежувався набутками дослідників тільки реакційної орієнтації. Він всебічно й насамперед враховував корисні надбання попередників, тим більше, що були вони в чомусь і суперечливими (бо зумовленими часом і станом науки), однак різнорідними й багатими.

Прикметно: численні розділи «Історії української літератури» М. Грушевський присвячує своїм предтечам;

«Вступ» — пам'яті Михайла Максимовича, розділ «Соціально-культурна обстановка української творчості» — пам'яті Володимира Антоновича, «Старші верстви української усної традиції» — Олександра Потебні, а далі — пам'яті Павла Чубинського, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Пантелеймона Куліша...

Це мало глибокий зміст. М. Максимович, поширюючи студії української словесності, розгорнуті в XIX столітті М. Цертелєвим і продовжені згодом І. Срезневським, О. Бодянським, П. Лукашевичем, П. Кулішем, спочатку видав збірники «Малороссийские песни» (1827) та «Украинские народные песни» (1834), «Сборник украинских песен» (1849), а далі вдався до глибокого студіювання як джерел української словесності (фольклору), так і літературних пам'яток («Слово о полку Ігоревім», «Про поганство слов'ян», «Замітки про руську міфологію») народу. І його погляду відкрилась не тільки вражаюча ідейно-художня довершеність українського Слова, а й не менш вражаюча незнищенність спадкоємності та художньої системи, світоглядних основ буття нації. Велику традицію, започатковану прафольклором і «Словом о полку Ігоревім» (значення первородності цієї пам'ятки в історії української духовної культури першим переконливо показав саме Максимович), не могли перервати ні літа татаро-монгольської навали, ні лихоліття польсько-турецького гноблення, ні трагічний процес великої Руїни Гетьманщини. І саме те, що Максимович став на ґрунт історизму та системності вивчення фактів, допомогло вченому закласти основи істинно наукового літературознавства. А останнє мало тоді особливу ціну: воно повертало народові пам'ять історії та кликало творчу інтелігенцію повернутись обличчям до проблем рідного краю; водночас воно не тільки ідеологічно, а й науково викривало фальшивість як офіційно-імперської теорії «самодержавства—православія—народності», так і псевдонаукової версії Погодіна, висунутої 1856 року в «Записке о древнем русском языке», згідно з якою генезис української словесності можна було розглядати не раніше, як з XIV століття.

Вага здійсненого постане в усій повноті, коли врахуємо хоч би такі окремі факти: не лише М. Петров в «Очерках по истории украинской литературы XVII—XVIII вв...» (1911) та в «Очерках по истории украинской литературы XIX века» (1884) починав розгляд історії української літератури з драматургії XVI ст., а й навіть видатний ерудит М. Зеров у лекціях про українську художню словесність, читаних в Київському університеті в 20-х роках XX століт-

тя, починав її генезис з 1798 року — часу появи першої частини «Енеїди» І. Котляревського. Виходило, нібито ця література не має не лише юності й дитинства, а й материнського лона. А водночас, зрозуміло, й тривких традицій, рис цілісної системи; не говоримо вже — якихось міжнародних контактів, джерел та взаємовпливів. Тож по-своєму логічно, що Сталін і його поплічники розгляд історії української нації з XIV століття звели в канон, а це стало основою й історіософських, культурологічних, літературознавчих праць, що, в свою чергу, породило не тільки відповідного типу трафарети в ідеології та псевдонауці, а й комплекс «молодшого брата» у філософії та психіці, стійкі позиції версій про благодетельність запозичень і наслідувань (отже — вторинності своєї літератури), що вилилося в концепцію «впливології» не лише в літературній критиці, а й в академічних «історіях» української художньої словесності.

Щедрий засів М. Максимовича дав щедрі сходи. Якщо й далі деякі літератори сприймали й історію України, і її пісні, думи, інші види мистецтва лише як «обласну» екзотику, П. Куліш у «Записках о Южной Руси» 1856—57 років окреслює якісно інший підхід — дослідницький, з нахилом до історичних джерел. «Мене захоплювала, — зазначав він, — поетична сторона життя народу. Я ганявся за драмою, яку розіграє дрібними уривками ціле малоросійське плем'я. Етнографія зливалася для мене в одну науку з історією, а історія розкривалася в своїх етнографічних наслідках». Завдяки цьому П. Куліш не тільки планує написати «Історію» від Б. Хмельницького до нових часів, а й започатковує історичний жанр («Чорна рада»), по-своєму продовжуючи літописну прозу і X—XII, і XVII століття.

Слово — як синтез історичного досвіду народу, його творчого генія, і як наймогутніший дух, виразник характеру, долі народу, і як захисник гідності й честі нації. Слово — і як прояв індивідуальної сутності митця, і як найщедріший дар природи, здатний надихати, збагачувати, гуманізувати людей — такі уроки залишив нащадкам Т. Шевченко.

І ця концепція національної та загальнолюдської зумовленості характеру й долі Слова робить переворот у свідомості української не лише інтелігенції, а й усїєї нації, яка відроджується до історичного самоствердження.

Писати не лише про народ, а й його мовою, оскільки «вже сама ідея — особливо якщо вона свідомо — писати про маси народу їхньою мовою чи найближчою до них настільки висока і широка, що вище і ширше неї мало можна

знайти ідей» (Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. К., 1989. Т. 1. С. 379) — така ж принципова позиція й П. Житецького. На цій основі М. Драгоманов від дійсності XIX століття йде все далі в глибини історії й доходить висновку, що коріння української словесності не лише в фольклорі XV—XVIII століть, а й у словесності Київської Русі, а тому й періодизація її має починатися принаймні з того моменту.

Звернення до праглибин історії дає й інші наслідки принципового значення: Драгоманов переконується у високих достоїнствах української літератури, рішуче відхиляє теорію запозичень Пипіна, що ставила «малоросійську» словесність на грань вторинності, й дає свою інтерпретацію її взаємодії з іншими літературами. Є міграційні процеси (щодо сюжетів, мотивів, образів, форм), уважає дослідник, але вони можуть мати позитивне естетичне значення лише в структурі самодостатніх літератур. Інакше наслідування й девальвація творчості так само, як і самоізоляція, призводять до застою й відсталості.

Важливо, що масштабні досліди ведуть до принципових висновків навіть зарубіжних учених. Автор «Очерков по истории украинской литературы XVII—XVIII вв.» (К., 1911) М. Петров починав свою працю зізнанням: «Інші дивляться на київську писану літературу XVII—XVIII ст. як на один з епізодів у загальному розвитку російської літератури; я ж і раніше розглядав, і тепер маю намір розглядати її окремо, як спеціальну, самодостатню галузь літератури зі своїм певним колом екстериторіального розвитку», своїми національними основами та своєю народною мовою, завдяки чому вона й була «національною чи самим лише змістом, а чи разом і змістом, і мовою» (с. 3, 4).

Неабияку роль відіграли й праці сучасників, а то й співробітників М. Грушевського, які він уважно студіював: М. Дашкевича, О. Огоновського, О. Потебні, І. Франка, Б. Лепкого, С. Єфремова, А. Кримського. Бо ті праці були новим словом науки. Так, М. Дашкевич глибоко проаналізував не лише здобутки, а й суттєві вади дослідження Петрова, чим спонукав і інших літературознавців осяжніше, комплексніше, перспективніше розглядати літературні реалії. Так само корисним стало видання шеститомної «Історії літератури руської» О. Огоновського — за висловом І. Франка, «магазину дат і фактів», котрий змусив побачити раніше не враховуване багатство імен, жанрів, родів і видів.

Етапною стала творчість О. Потебні. «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860), «Слово о полку

Йгореве. Текст и примечания», «Мысль и язык», «Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв», інші праці О. Потєбні ознаменували небачений не лише доти, а й після нього синтез лінгвістичного й літературознавчого, естетичного й філософського аналізу, що спонукав бачити в художніх творах не лише зовнішній і внутрішній зміст (текст і підтекст) та зовнішню й внутрішню форму, а й праглибини психіки, свідомості та підсвідомості, єдність міфологічного й реального. А І. Франко, давши аналіз «секретів поетичної творчості» та вибудувавши теорію «новітнього» («наукового») реалізму, органічно поєднав українську літературу не тільки з вітчизняною історією та фольклором, а й з найзначнішими здобутками світової класики.

І цілком природно, що в двотомному «Начерку історії української літератури», виданому на початку ХХ століття, Б. Лепкий робить хай і не в усьому переконливу, але загалом вдалу й просто необхідну спробу аналізу рідного письменства передусім із позицій естетичних. А С. Єфремов, наголошуючи на особливій — громадянсько-виховній — ролі митця і мистецтва в історії русичів, ставить ще й іншу вимогу: бачити не лише естетичну (краса — тільки міра довершеності), а й ідейно-політичну функцію літератури, бо «історія письменства... єсть насамперед історія в людській творчості і долі, а не ідеї, хоча б якими величними абсолютами вона прикривалась. Тим то історія письменства повинна давати огляд усіх ідей» (Єфремов С. Історія українського письменства, К.; Лейпціг, 1924, Т. 1. С. 16), що визначають розвій письменства. Саме з огляду на домінування чотирьох ідей в історичних обставинах («елемент свободи» для людини, «невпинна визвольна течія»; «визвольно-національна ідея»; «поступова течія народності в змісті і формі, насамперед у літературній мові»; «принцип громадського слугування письменства народові... широким масам трудящого люду») С. Єфремов не тільки аналізував та оцінював твори, а й визначав періодизацію розвитку української літератури, починаючи її з часів Київської Русі й доходячи до ХХ століття.

Ще М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка поставили українську літературу в органічно-широкий контекст духовної культури Заходу. А. Кримський окреслює магістральні рамки українського наукового сходознавства. Тепер на ґрунт традиції невпинного поступу стає М. Грушевський. Його шана предтечам — історикам і літературознавцям — беззастережна. Але його кредо — творення новочасного, тобто системно-концептуального літературознавства.

М. Грушевський мав на меті написати саме Історію української літератури, яка для дослідника — це не тільки, а точніше — не стільки факти, події, особи, маси, а й внутрішній рух фізичних чи духовних явищ від їх ембріональних до розквітливих чи й згасаючих форм; вона постає для нього не тільки як уся повнота, зв'язок, взаємозалежність фактів, еволюція процесів (у даному разі — жанрів, родів і видів), а й як принцип бачення, інтерпретації їх та оцінки.

З цієї причини для М. Грушевського історія української літератури — не так сума творів чи явищ, художніх епох, як художня система, що має не тільки етапи розвитку, зовнішні (часом — наносні, не зовсім характерні) риси, а — головним чином — власну самодостатню генетичну основу й структуру, і в силу цього — не лише постійно оновлювану, динамічно-еволюційну, а й незмінну сутність, що навіть під наймогутнішими впливами світової літератури не тільки не змінює національної виразності, а ще вияскравлює її.

Вага останнього постає особливо виразною, коли врахуємо: ортодоксальні «марксистки» звинувачували М. Грушевського в перебільшенні національного фактора, приписуючи йому не просто націоналізм, а ще й буржуазний; сам же вчений мислив категоріями, масштабами загальнолюдськими, доказом чого є й те, що він постійно наголошував на необхідності всебічного взаємообміну з культурами інших народів, зокрема, на необхідності високого рівня художніх перекладів, оскільки «в способі оброблення інтернаціональних тем, в наданні їм нової оригінальної літературної краси і артистичного інтересу взагалі проявляє себе творчий геній як індивідуальний, поодиноких творців, так і колективний — цілої нації. Коли завдяки обробленню в новій версії, в новій національній сфері артистична вартість цих тем підіймається, коли вона набуває інтересних історичних прикмет — се дає високе свідoctво словесній творчості народу; коли інтернаціональні теми, попадаючи в сю сферу, втрачають літературний інтерес, блиск і гру, стираються, стають невиразними і сірими, — се свідчить про слабкість чи упадок словесної творчості» (*Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 1. С. 341). Отже, міра інтернаціоналізації духовного життя була для М. Грушевського мірою й художнього поступу народу, його творчого генія.

Проте й за цієї умови головною була для нього першооснова, ген майбутньої парості — національна сутність літератури, бо без неї численні й загалом вартісні елементи

світової естетичної скарбниці були б просто колекцією нежиттєвих абстракцій, чужим трафаретом на материнському рушникові. Тимчасом відомо: одне вбрання годиться для весілля, інше — для похорону.

Література для М. Грушевського — особливого типу духовність індивіда, що є виразником не лише його власної сутності, а й сокровенної сутності нації. Наголосимо: особливого типу художня духовність. Через це М. Грушевський не мислить історії літератури поза історією духовного генезису етносу, баченого в контексті генезису вселюдства. Але не менше важить для вченого генералізуючий принцип: «Історія літератури у всіх періодах свого розвитку мусить бути історією літератури, себто красної словесності: словесної творчості, яка підходить під естетичний критерій» (там же, с. 16).

Усе те й визначає як структуру праці, так і її метод, критерії, стиль.

Розпочинає М. Грушевський «Переднім словом», за яким іде розлогий «Вступ». Вони насичені не лише важливою інформацією, а й історико-теоретичного плану міркуваннями, що виявляють принципові позиції автора, напрям і метод дослідження.

І одразу ж виявляється новизна як підходу вченого до предмета розмови, так і його наслідків. А саме: М. Грушевський нагадує: «Література — слово, вперше вжите Цицероном в значінні літературної, властиво граматичної освіти, знання, з часом набрало значення суми писаних пам'яток» (там же, с. 8). Визначальною рисою їх стала художність, а історії літератури стали «історичними образами розвитку літературної творчості артистичної, яка підходить під вимоги естетики — вимоги краси» (там же, с. 9).

Однак кожна національна література має специфічні як особливості розвитку, так і риси. Щодо української літератури, «і так само літератури деяких інших народів, які розвивалися в подібних історичних умовах», то вона «менше відповідає сьому звичайному розумінню, тому що мусить особливо широко розкривати місце „літературі не писаній“ (суперечність уже в самім значінні) (там же), тобто — фольклору.

Принциповий момент (I), оскільки досі дослідники між усною й писемною словесністю бачили неперехідну межу, а це визначало й історичні рамки української літератури (її хронологію, періодизацію). М. Грушевський категорично наголошує: «Словесній творчості, переданій усною традицією, вона (наука.— П. К.) мусить давати велике і почес-

не місце...» (там же). Тим більше, що у нас «ні одна з тих історій літератур, які досі (на жаль, аж до 90-х років ХХ століття.— П. К.) вийшли, не знайшла відповідного місця для усної словесності» (там же), хоча, зауважує М. Грушевський, «думав у нас про се Драгоманов». Причина відома: до Грушевського фольклор не вважався літературою (белетристикою — красним письменством). Сам Грушевський доходить висновку не тільки про те, що фольклор і писемна література — дві стадії й дві форми однієї системи — художньої словесності, а й про те, що «хоч наша писана література не позбавлена творів високо цінних — більше, скажимо, ніж література болгарська, сербська, румунська і т. д., але все-таки в порівнянні з багатом усною словесністю наша писана традиція аж до останнього відродження ХІХ віку являється сорозмірно невеликим сегментом» (там же, с. 10). (Сьогочасний читач, який знає такі видання останніх десятиліть, як «Аполлонова лютня», «Українська поезія ХVІ століття», «Українська поезія ХVІІ століття», «Антологія українського оповідання», «Антологія української поезії», що в них уміщені десятки чи й сотні творів невідомих за Грушевського науці митців, може не погодитися з цією (як і з рядом інших) думкою вченого щодо кількісного співвідношення фольклорних і писемних творів, однак не зможе заперечити високої думки щодо вартості перших.) Через це М. Грушевський і уточнює: «Коли б ми хотіли зовсім точно означити завдання сеї праці, ми повинні були б назвати її „історією української красної словесності“ (там же, с. 11).

Ця концептуальна засада й стає для М. Грушевського підставою починати історію української словесності-літератури з її праоснови — фольклору.

Перший ефект такого підходу — органічність з'єднання історії етносу з історією його Слова.

Другий — у послідовності показу того, як процес колективної творчості всіх і для всіх (коли мистецтво постає не лише засобом самовираження, життя, а й формою буття) еволюціонує до панування творчості індивідуальної, і в процесі взаємодії цих тенденцій формується цілісна система національної словесності.

У цьому зв'язку привертають увагу два моменти: перший — характеристика М. Грушевським «історії літератури як наукової дисципліни» і другий — міра уваги вченого до фольклору.

М. Грушевський виявляє гідну захоплення ерудицію при висвітленні літературознавства як науки, при цьому — і загальносвітового, й вітчизняного. Характеристика праць

«батька історії літератури» К. Геснера — це високопрофесійний погляд на принципи й наслідки аналізу вчених Європи, що відкривав великі перспективи подальшого наукового пошуку; й доводиться тільки шкодувати, що українське літературознавство в межах УРСР після Грушевського зігнувало й перекреслило цю традицію. Навіть можливості М. Зерова, П. Филиповича, А. Шамрая, О. Білецького були реалізовані тільки частково, інші й не важилися виходити за рамки сталінсько-сусловської методології, погодившись з тим, що все закордонне треба атестувати як «буржуазне» та «від лукавого».

«Паралельно з західними книжними покажчиками з'являлись подібні праці у нас» (*Грушевський М.* Історія української літератури. Т. 1. С. 12). Найперша з них — «Оглавление книгъ: кто ихъ сложилъ» (1665—1666 рр.), і цей акцент також мав принципове значення, бо змушував думати: коли в XVII столітті було літературознавство, то вже тоді, навіть значно раніше, мала бути й література! — й шукати джерела того і іншого.

Важила й оцінка праць М. Максимовича: його заслугу та роль М. Грушевський вбачав у тому, що професор Київського університету «особливу увагу звернув на стару словесність. Взнявши „Слово о полку Ігоревім“ за основу свого курсу, він випустив... 1839 р. „Историю древней русской словесности“, від котрої веде свою історію наша дисципліна» (там же, с. 13), а також дав блискучу характеристику фольклору, досліджуючи його у зв'язку з розвитком історії та мови нації. Вагу зробленого усвідомимо, коли врахуємо: до того існувала думка, «що стара письменність мусить зостатись уділом бібліографів і антикварів» (і під впливом цієї думки В. Белінський висловив відоме твердження: «У нас нет литературы»), і «тільки поволі, працями таких загальношанованих учених, як Буслаєв, Пипін, Тихонравов і Веселовський в російській науковій літературі, Максимович, Костомаров, Потебня, Драгоманов — в нашій... реабілітовано цю дисципліну в очах громадянства» (там же, с. 14).

Глибоке осмислення уроків минулого й допомогло М. Грушевському стати на ґрунт синтезу традицій і новизни: в розділі «Завдання історії літератури» він декларує мету подати образ «літературної творчості в... широкім розумінню „красної словесності“ в певній добі чи у певного народу в її історичнім розвитку... Твори заслуговують увагу своєю характеристичністю, коли своїм змістом чи формою характеризують словесну творчість свого часу, естетичні вимоги й ідеї громадянства» (там же, с. 15),

а не всі писані чи й навіть написані в формі мистецьких (поетичних, драматичних); хоча в інтересах справи можна звертатися й до праць не літературного характеру.

Треба розрізняти, наполягає М. Грушевський, писемність від письменства як красної словесності, беручи до уваги, що мистецька словесність — «або поезія в широкім значінню слова» — обіймає собою й художню прозу, драматургію, а нерідко й оповідання історика, літературного критика, твори риторичного мистецтва, церковної проповіді, філософа («як старий Платон і недавній Ніцше»), проте лише в тих випадках, коли автор «шукає гарних, мальовничих образів, щоб в них дати і заглибити образ подій чи характерів» (там же, с. 17), а також пам'ятає, що в творі мистецтва форма відіграє «величезну роль», а словесні твори «звертаються не стільки до розуму (інтелекту), скільки до почуття і фантазії слухача (або читача) за посередництвом його естетичного почуття (почуття краси)» (там же, с. 16).

Зважаючи на вимоги, М. Грушевський вважає обов'язковим філолого-естетичне й соціологічне дослідження та трактування літератури, а предметом історії визначає словесність — і писану, й усну. Мотивація вченого як різнобідна, так і, думається, переконлива: те, зазначає дослідник, що одна форма словесності «передана традицією усною, а друга — писаною», є елемент формальний; коли ж звернемося до історичних умов розвитку та якісних характеристик, побачимо: «твір першої категорії може бути положений на письмо і так переховатись; твір другої категорії, з тих чи інших причин, може бути записаним не відразу, а лише згодом» (там же, с. 22). А також, додамо від себе, може свідомо не підписуватись автором чи лишитися в нечисленних списках або й бути написаним побутуючими в освітніх колах різними (латинською, грецькою, староруською, польською) мовами (що набуло особливого поширення в XV—XVII століттях), а це ставило твори, на думку частини дослідників, за рамки «народної» літератури.

Однак головним є не спосіб створення та форма побутування, а сутність твору; головне, що «одна і друга (фольклорна чи писемна)... мусять бути „артистичні“» (там же). Не є головною ознакою і написання «масою» чи індивідом, бо за характером сприйняття твори можуть бути й колективними, що ж до творення — то «індивідуальна ся літературна творчість скрізь» (там же), бо вона має не механічну, а духовну, особистісну основу.

Принципи цілісної концепції й зумовили те, що роз-

гляд історії української словесності М. Грушевський розпочинає з фольклору.

Нагадаємо: першоелементи української художньої системи вчений бачить ще в доісторичних часах, перший розквіт — у період язичництва, початок взаємодії з писемністю — в часи Київської Русі.

І це було фактом принципового значення (як особливої ваги набуває і в наші дні).

Вражає й багатство аналізованого матеріалу (обрядові, родинні, трудові, еротичні пісні, дружинний, героїчний епос, фантастичні казки, легенди, перекази), хоча залучення деяких матеріалів і викликає сумніви та заперечення.

Однак знову наголосимо на визначальному: головне у М. Грушевського не кількість фактів і точність хронології (до речі, не боячись втратити авторитет, він нерідко сам говорить про гіпотетичність то окремих тверджень, дат, трактувань, то припущень чи й свідомих домислів), а наукова концептуальність та домінуючий принцип генеруючого естетизму. З одного боку, дослідник прагне послідовності, повноти, всебічності аналізу фактів, застосовує прийоми як індукції, так і дедукції й використовує як вітчизняний, так і світовий матеріал; а водночас визначальної ваги надає аналізу фольклору як художньої (коли точніше, то — естетико-духовної) системи.

Досить ознайомитися з розділами глав: поезія і слово, поетичний образ у слові, багатство синонімів у примітивних мовах, поезія і ритм, забава й праця, просторовий і часовий ритм у творчості, початки пластики й тоніки, «настрове» значення хору й танцю, магічне значення ритму, а далі — пісня індивідуальна й колективна, головні прикмети родоплемінного ладу, диференціація поезії у зв'язку з її розвитком і диференціацією суспільною, соціальна й культурна обстановка української творчості, головні моменти в розвитку української словесності й цикли її традиції, інтернаціональне й національне — і стане очевидною яскравішою новаторська суть методу дослідження. М. Грушевський — творець системного літературознавства, яке передбачає й текстологічний аналіз, і лінгвістичний, і соціологічний, і історико-порівняльний, культурологічний, етико-філософський, психологічний, у главах про писемність XIII—XVII століть — біографічний, а водночас — як генеруючий принцип — аналіз естетичний.

Цілком зрозуміло, що означений метод вимагає від вченого не тільки найширшої освіченості та найвищих культурно-громадських інтересів, а й природних даних. М. Грушевський відзначався усіма необхідними якостями: воло-

дів багатьма мовами Сходу й Заходу, міг не тільки читати історичні, культурологічні, художні твори в оригіналі, а й майстерно перекладати їх, образи ж досліджувати на рівні семантичних пракоренів; його письменницьке обдаровання сприяло глибокому естетичному проникненню в ідейно-художню структуру текстів, а інтерес до архітектури, живопису, музики, театру — побачити словесність в системі інших мистецтв. Так само знання праць найвизначніших теоретиків мистецтва стало могутнім важелем у формуванні власних естетико-філософських принципів та узагальнень, а знання суспільно-політичних рухів в Україні та у світі, гуманістичних концепцій та естетичних систем сприяло виробленню й застосуванню відповідних принципів, переконань у власній науковій практиці.

Закономірно, що глави, присвячені й фольклору, й письменній літературі, відзначаються як глибоким конкретним аналізом, так і переконливим синтезом. А особливий внесок М. Грушевського в скарбницю літературознавства — визначення української словесності як оригінальної художньої системи.

Як показує дослідник, її основи — у способі життя, світовідчутті й світорозумінні українського етносу. Вони зумовлювані як етапами розвитку та формами власного буття, природою, кліматом, характером праці, стосунків із сусідами, так і міжнародними впливами.

І ще одне: знання історії, мов, культур Сходу і Заходу дає змогу Грушевському бачити й показувати кількатисячолітню взаємодію не лише наших прапредків, сотень поколінь їхніх нащадків ще з IV—VI століть до нашої ери, бурхливі процеси й події, пов'язані з переселеннями народів, війнами, асиміляцією й конфронтацією племен, а й відповідних культур. Так постає історія слов'янства, пов'язана з подіями в Індії, арабському регіоні, в ареалі Адріатики, в Центральній Європі і в районі Скандинавії, з трагічними зрушеннями після зруйнування у 1240 році Києва та в ході національно-визвольних змагань із Туреччиною, кримськими татарами, шляхетською Польщею, імперською Росією.

А паралельно розкривається й історія культури та словесності: від зарубинецької до черняхівської й від Київської Русі до часу зруйнування Гетьманщини.

Саме такий підхід дає змогу М. Грушевському показати й загальнолюдські елементи в культурі, словесності як племен, що в доісторичну епоху жили на терені України, так і власне українців. Детально й повно дослідник розкриває історію проникнення міфологічних сюжетів, обра-

зів, мотивів ще дохристиянського періоду, а потім всебічно висвітлює процес взаємодії з культурами Візантії, Болгарії, південно-західних слов'ян, Скандинавії, Греції, Риму, особливе місце в яких посідає християнство, й передусім — «Біблія». Ефективність такого підходу не знизилася й у наші дні, скоріше — навпаки: бо повертає нас від міфологізованої історії, сконструйованої в інтересах російського імперіалізму, до реальної. Тієї, що показує й цілісність світу, взаємозалежність доль і культур племен (народів) усіх континентів, і їхню самодостатність. А це особливо важливо для розуміння історії культури східнослов'янських народів, яку не лише Погодін у ХІХ столітті, а й деякі сучасні літератори продовжують трактувати лише в русофільському дусі. Заслугою М. Грушевського є те, що він показує генезис українства в загальносвітовому контексті, а в цьому зв'язку — елементи і східної, і європейської культур як органічні частки вітчизняної культури (маємо на увазі й біблійні образи та ідеї, й казки та легенди, включаючи й легенди про походження Києва і долю Золотих воріт, пісню про віщого Олега, життя святих).

Та, наголосимо, що більшою заслугою було відкриття вченим генетичних основ специфічних рис української словесності як самодостатньої системи.

Ще на основі аналізу структур прафольклору М. Грушевський показує: він — породження реальних зв'язків людини з природою Подніпров'я (від Прип'яті до Росі) і Подністров'я, тому відбиває зумовлений природою та історією саме цих країв характер світосприйняття, праці, повір'їв, обрядів, традицій. І передусім — як ідейний (що є властивістю загальною), так і художній синкретизм, що лишається питомою рисою української словесності до нашого часу. Ще в найранішому фольклорі, зауважує М. Грушевський, виявляються такі риси, як моно- та діалогічність розкриття сюжету, ліризм і епізм, суб'єктивність і колективізм, а поетичні форми фольклору органічно синтезуються з ритмікою і тонікою, вокалізмом і музикальністю, що знаходить найповніше вираження в формі «театральних» (колективістично-обрядових) дійств.

Писемна словесність Київської Русі все настійливіше тяжіє до загальнолітературних канонів, але, як показують дослідники (див.: «Післяслово» В. В. Яременка до «Повісті врем'яних літ». К., 1990; «Коментарі» Л. Є. Махновця до «Літопису Руського». К., 1989; С. Пушика «Дарави пливуть у легенду». К., 1990), навіть «Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім», пізніші тексти героїчного епосу, думи та історичні пісні ХVІ—ХVІІІ століть дедалі

яскравіше виявляють генетичні ознаки ранньофольклорного синкретизму, особливо — художнього.

Причина — в самому житті, умовах розвитку українського мистецтва: воно не лише виконувалося, а часто й творилося не в кабінетному спокої, а в процесі праці, боїв, одружень чи похоронів, отже, відбивало внутрішній стан не тільки індивіда-митця, а й певного типу колективу, що й вело до їх діалогізму і симфонізму почувань, роздумів, реакцій, а також до органічного синтезу слова та ритму, пісні й музики, «соліста» й «хору», того типу «народності» виконання, що була властива (як «карнавальність») і мистецтву інших народів, однак в українській художній словесності стала її родовою ознакою. І не тільки поезії, скажімо, — «Слова о полку Ігоревім». Як зазначає у згаданому «Післяслові» В. Яременко, один із шедеврів стародавньої писемності «Слово похвальне» у перекладі поданий як прозовий. «Але це все ж „попсований“ віршовий текст», що легко піддається реставрації і свідчить про відсутність неперехідних меж між жанрами давньої літератури, з одного боку, і фольклору та писемності — з іншого.

Поетичний симфонізм — ось образ душі народу, що відзначався м'якістю й добротою натури, ліризмом і нахилом до філософської мрійливості, загостреним відчуттям свободи, а упродовж віків змушений був навіть за плугом носити меч, музику церковних соборів і храмів захищати «музикою» мушкетів і гармат, та й самі храми, школи, академії нерідко використовувати як фортеці. Не дивно, що й киевськоруські та запорізькі знамена відбивали синтез кольорів праці і бою, Дніпра, моря і степу, урожайносплої ниви і неба (М. Грушевський розкриває історію казки про те, як Сатанаїл дістав із дна моря жовтий пісок та блакитний камінь і Бог витворив із них земну твердь — основу життя людей), а водночас «кольори» української душі — особливості українського світовідчуття та бачення світу. Не дивно й те, що «Слова о полку Ігоревім», твори Нестора-літописця, Володимира Мономаха, Ярослава Мудрого, митрополита Іларіона стали родовими генами сотень художніх творів українських письменників, як і «поетичний реалізм», філософічна мрійливість, романтизм — асва віта творчого методу від творців доби Реформації до барокко і від Шевченка до Франка й Лесі Українки та від Тичини, Яновського, Довженка, Хвильового до М. Стельмаха, О. Гончара, М. Вінграновського.

Неоціненна заслуга М. Грушевського в збиранні, коментуванні, реставрації чи й перекладах діалектних форм фольклору та стародавніх рукописів на новочасну літера-

турну мову. Щодо цього «Історія української літератури» не має аналогів.

І все ж знову наголосимо на головному: у праці М. Грушевського злилися об'єктивно існуючий матеріал і суб'єктивний погляд на нього, історія народу і діалектика його духовно-естетичної творчості, національні реалії й загальнолюдські критерії, багатющий досвід попередників і власний концепційно-новаторський підхід до величезної маси різноманітного матеріалу.

Не все незаперечне в поглядах М. Грушевського і на писемну літературу Київської Русі та XIV—XVII століть. Але вчений і не претендував на аксіоматичність. Він прагнув показати етапи духовно-естетичного розвитку української нації на прикладі якомога більшої кількості та характеристичності творів — і цілком досяг мети. Варто вказати й на те, що окремі його «вади» нерідко стають достоїнствами: так, захоплення історичною повнотою фактів суспільно-політичної дійсності часом затіняє суто літературні реалії, але за умов науково-історичного голоду останніх десятиліть надає праці додаткової вартості.

Тому сьогочасні дослідники оригінальної чи перекладної літератури можуть підгледіти у Грушевського дрібні неточності чи неповноту естетичної характеристики окремих творів, образів, мотивів, не стільки точність, скільки вірогідність інформації стосовно авторів, джерел, обставин виникнення окремих творів (зокрема XIV—XV століть), однак і при цьому вони не зможуть заперечити виключної цілісності та переконливості концепції праці, вражаючої сили не тільки аналізу реальності минулих епох, а й передбачень, здогадів, пропозицій щодо майбутнього.

Не може не вражати повнота історичної аргументації щодо літописів і авторів творів від Київської Русі до XVII століття (Львівського, Київського братств, Київської, Острозької академії, К. Саковича, М. Смотрицького, П. Могили, інших митців, творчість яких розглядається в знайденому рукописі шостого тому). І так само не може не приваблювати єдність біографічного, історико-культурного, естетичного розкриття суті, місця і ролі творчості письменників

Вже доводилося з прикрістю зазначати, що навіть у двотомній «Історії української літератури» 1988 року літопис нашої словесності починається главою «Перекладна література», що не може не провокувати питання: отже, до неї ми власної творчості не мали? Хто ж і на що (на яку мову) перекладав? Як же на голому ґрунті виникли «Повість врем'яних літ» і «Слово о полку Ігоревім»..?

Другий том «Історії...» М. Грушевського починається розділом «Книжна словесність київської доби», в якому висвітлюються питання: «наша письменна традиція: нинішній її стан, фрагментарність», «вивоження пам'яток з України, їх нищення», «викривлення перспективи старої літератури»; далі йде розділ «Оригінальне письменство XII—XIII в. Поезія — „Слово о полку Ігоревім“ і фрагменти», третій том відкривається розділом «Оригінальне письменство XII—XIII в»: «дружинна повість», «релігійна література XII—XIII в.», «галицько-волинська доба, Галицький літопис...» Четвертий і п'ятий томи присвячені також передусім оригінальній літературі XIV—XVII століть, хоча вона, як і раніше, постійно розглядається і синхронно і діахронно із зарубіжною. Дослідник дуже уважний до проблем типології, історико-порівняльний принцип для вченого — один з найголовніших. І не тільки стосовно художньої практики, а й щодо існуючих естетичних теорій, гіпотез, версій, якими послуговувалися в різний час дослідники Греції, Риму, Росії, Німеччини, Англії, Франції, Польщі. І це сприяє переконливості оцінок, суджень, прогнозів.

Та М. Грушевського цікавить не просто повнота фактів і дат, а тим більше — мозаїка різнорідних явищ. Оцінювати — це порівнювати, а тому дошукуватися суті. М. Грушевського цікавить насамперед внутрішній рух усіх елементів української словесності як цілісної системи, тому він прагне не проминути жодного імені, твору, явища, в кожній епосі бачить реальність та розвиток родів, жанрів і видів, однак не задовольняється кількісними показниками і не піддається спокусі пропорційного виділення місця й уваги кожному явищу. «Слову о полку Ігоревім» дослідник виділяє майже 100 сторінок, так само простора площа відводиться «Галицько-волинському літопису» та літописам часу Хмельниччини і Гетьманщини, творчості Данила Заточеника, Івана Вишенського, Касіяна Саковича, Мелетія Смотрицького, Петра Могили. І з цієї ж причини М. Грушевський завжди дає повне й розлоге історико-соціальне тло, на фоні якого література постає часткою культури і долі нації, її політичних, економічних, військових, конфесійних, освітньо-наукових потреб, змагань і потенцій, в яких особлива місія й роль завжди належала творчій інтелігенції. І особлива цінність праці М. Грушевського в тому, що в ній факти, події, історичні постаті розглядаються з позицій не тільки величезного громадсько-політичного досвіду, а й морального, етичного, філософсько-естетичного світогляду нації.

На жаль, ми й досі не можемо ні підтвердити, ні запе-

речити факт написання М. Грушевським сьомого, восьмого, дев'ятого томів «Історії української літератури». Знайдений рукопис шостого тому дає підстави твердити, що він обірваний на півдорозі і на півслові. Мала бути вивершена спопея про українську словесність, у якій чільне місце зайняли б І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Винниченко, про яких М. Грушевський писав змістовні статті, представники молодшої генерації, що творили в 20-х роках ХХ століття новий художній літопис українського соціально-політичного, національного, духовного відродження. Це було б значущим здобутком усього українського, а разом з тим світового літературознавства.

Та й не завершена праця Михайла Сергійовича Грушевського стала явищем епохальним.

Найголовніша причина — то, повторюємо, розгляд історії української літератури як історії розвитку самодостатньої художньої системи, що має власні джерела й своєрідний характер та вирізняється як внутрішньою цілісністю, так і яскраво вираженою зовнішньою формою, специфічно українською національною модальністю. Від родових, видових, жанрових форм фольклору до найхарактерніших (типових і специфічних) форм писемної словесності — все розглянуто М. Грушевським не тільки повно й усебічно, а й крізь призму найвищих естетичних критеріїв у співвіднесенні з національним та світовим досвідом, і не лише творчої практики, а й художньої свідомості та літературознавчої теорії. При цьому компетентність і високий художній смак виявляються при аналізі як поезії, прози, драматургії, так і літописної, ораторської, публіцистичної, світської й духовної, оригінальної й перекладної словесності. Велике значення має й те, що М. Грушевський не приховує своїх патріотичних симпатій, його слово при аналізі творів, процесів, явищ сповнене як гордості, так і печалі за наслідки діяльності митців, груп, культурно-естетичних центрів, епох, — однак гідна наслідування його послідовність у дотриманні наукової повноти й суворой об'єктивності. З достатньою підставою можемо відносити й до «Історії української літератури» слова, сказані акад. Багалієм про «Історію України-Руси» М. Грушевського: дивимося на неї «як на першу монументальну синтетичну працю, що збудована на основі... власної схеми, відповідає вимогам європейської (у розумінні рівня, масштабів, принципів.—Л. К) методології, підводить підсумки усїєї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів» (Ювілей академіка М. С. Грушевського. С. 8).

Сам М. Грушевський у час ювілею зазначав, що його свято має не тільки особистісні, а й загальнонаціональні виміри; досить зазначити, що воно збігається з 50-літтям ганебного указу 1876 року про заборону української мови (а тим самим й освіти, науки, культури) й тому є «святом перемоги української науки, української культури, українського відродження над усіма перешкодами, що лежали на їх шляху» (там же, с. 24) й множилися силами реакції навіть у 20-ті роки ХХ століття.

Ідея відродження й визначила як мету (нагадаємо девіз «Історії України-Руси»: «Пізнайте правду (істину), і вона возвеличить вас»), так і метод дослідження: розгляд історії словесності як органічної частки історії буття, свідомості, духовної творчості нації, а також тяжіння до соціологічних, філософсько-естетичних, політичних і психологічних параметрів аналізу та оцінок. «Я хочу ще жити,— говорив у розпалі роботи над «Історією української літератури» вчений,— щоб працювати, страждати і боротись разом із вами, щоб привітати той момент, що колись провіщав українському народові мій довголітній товариш праці... Іван Франко оцими словами:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі (там же, с. 38).

Переживаємо час, суголосний настроєм як І. Франка, так і М. Грушевського. Цей час ставить свої вимоги й до людей, і до їхньої праці. Одним із взірців того, якою має бути наукова продукція вченого, постає «Історія української літератури» М. С. Грушевського. У цьому й полягає її етапне значення не лише для 20-х років ХХ століття, а й на межі ХХ—ХХІ століть.

Текст книги приведено у відповідність із сучасним правописом при одночасному збереженні лексичних, фразеологічних та морфологічних особливостей мови автора.

Петро Кононенко